

*Т.О. Шаравара
(м. Київ)*

ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ФІНАНСОВИХ РЕФОРМ другої половини XIX — початку XX ст. У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті проаналізовано стан висвітлення фінансових реформ Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. фахівцями дорадянського періоду. Оцінено чинники, що вплинули на характер і зміст публікацій, окреслено маловивчені проблеми.

Ключові слова: історіографія, бюджетна реформа, реформа «єдності каси», реформа державного фінансового контролю, податкова реформа, реформа винних відкупів (акцизна), грошова реформа.

В статье проанализировано состояние освещения финансовых реформ Российской империи во второй половине XIX — начале XX в. специалистами досоветского периода. Оценены факторы влияния на характер и сущность публикаций, определены малоизученные проблемы.

Ключевые слова: историография, бюджетная реформа, реформа «единства кассы», реформа государственного финансового контроля, налоговая реформа, реформа винных откупов (акцизная), денежная реформа.

The article studies the coverage of the financial reforms of the second half of the nineteenth nineties — the beginning of the twentieth century in the works of the historians of the pre-Soviet period. It assesses the factors that influenced the nature and contents of the publications and outlines the little-studied problems.

Key words: historiography, budget reform, reform of treasury unity, reform of state control, tax reform, excise duty reform, currency reform.

На сучасному етапі розвитку історичної науки питання модернізації фінансової системи Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст. усе більше привертають увагу фахівців, які проводять паралелі з процесами реформування сучасної податкової системи та подають пропозиції щодо зміцнення курсу національної валюти. Актуальність обраної для дослідження проблеми пояснюється й тим, що процеси модернізації сучасної фінансової системи неможливі без вивчення досвіду попередніх поколінь, які запровадили податки на прибутки з фізичних та юридичних осіб, ввели публічність та єдність бюджету, реформували систему Державного фінансового контролю, здійснювали спроби зміцнити національну валюту тощо.

Першу спробу історіографічного аналізу фінансових реформ здійснив відомий історик О.П. Погребінський¹. Дослідивши бюджетну реформу 1862 р., вче-

ний дав оцінку тільки деяким її аспектам. Обсяг та зміст опублікованих історіографічних праць із цієї проблематики не є вичерпним, а більшість фінансових реформ не висвітлено належно, що зумовлює необхідність цього наукового дослідження. Враховуючи різноманітну за змістом історіографію проблеми, ставимо за мету дати аналіз наявним публікаціям, оцінити чинники, які вплинули на їхній характер і зміст, виокремити маловивчені питання.

Варто наголосити, що у тогочасній історіографії науковці окремо аналізували реформи: бюджетну; консолідованості касового устрою («єдності каси»); попереднього та основного державного фінансового контролю; податкову (під якою розуміли скасування подушного податку і запровадження податку на прибуток); скасування винних відкупів; грошову. Тогочасні дослідники ще не систематизували податкові реформи, це вже сучасні вчені цілком логічно віднесли низку акцизних реформ до системи податкових. Отже, враховуючи особливості сприйняття фінансових реформ дорадянськими вченими, комплексно висвітливо історіографію фінансових зрушень, що відбулися в Російській імперії у другій половині XIX — на початку XX ст.

Розширення товарно-грошових відносин, розвиток промисловості, збільшення витрат на утримання бюрократичного апарату, сухопутних сил і воєнно-морського флоту вимагало пристосування фінансової системи Російської імперії до вимог часу. Насамперед проблема полягала у постійному дефіциті бюджетів, відсутності єдиної каси, належного контролю за державними витратами. Зрештою, вона стала очевидною як для політиків, так і для представників промислових кіл, зацікавлених в іноземних інвестиціях та фінансовій стабільності.

Тогочасна історіографія дозволяє з'ясувати стан розвитку російської фінансової науки, проаналізувати рівень її впливу на формування наукового підґрунтя для розпочатих фінансових перетворень. Окремі зарубіжні джерела вказують на те, що у першій половині XIX ст. відбувся процес виокремлення фінансової науки з політичної економії в самостійну галузь знань. Ця ідея належала німецькому вченому К. Рау (1806–1873 рр.), автору першого підручника з фінансів 1832 р., на основі якого вивчали фінансову справу й у Росії. Група авторитетних європейських дослідників — К. Рау², Л. Штейн³, Р. Майер⁴ і В. Воске⁵ — під бюджетом розуміли законопроект, що визначав державний кошторис і затверджувався законодавчою владою за участі народних представників. Їхні погляди суттєво впливали на світогляд російських чиновницьких кіл, проте консерватизм останніх не дозволяв їм піти на рішучі кроки щодо модернізації фінансової системи у першій половині XIX ст. На тому етапі російська фінансова наука самостійно не могла сформувати й обґрунтувати пропозиції щодо можливих реформ. Так, М. Рейтерн (23 січня 1862–7 липня 1878 рр.), розуміючи безперспективність політики своїх попередників, першим із міністрів висловився за докорінну модернізацію фінансової системи Росії⁶. Наслідком усвідомлення правлячими колами необхідності реформ та вивчення зарубіжного досвіду стало відрядження генерал-контролера департаменту цивільних звітів В. Татарінова до Європи⁷.

Насамперед в історіографії знайшов висвітлення проект бюджетної реформи та реформи державного контролю, розроблений В. Татаріновим. Погляди генерал-контролера опублікувало офіційне видання «Журнал департамента економии Государственного совета» 1861 р. Зокрема він доводив, що бюджет буде успішним лише за умови, якщо дозволить побачити повну картину очікуваних прибутків та видатків, коли інформація про них подаватиметься своєчасно та систематично і надаватиме можливість перевірки⁸. Подібні ідеї обґрунтовувалися у спеціальних працях, присвячених порядку формування бюджету, державним доходам і витратам, як російських дослідників, так і іноземних фахівців⁹.

Російським можновладцям найбільше імпонувала французька процедура прийняття бюджету, оскільки бюджет затверджувався за погодженням з міністрами. Тому праці французьких авторів М. д'Одіфре¹⁰ та Г. Мерлена¹¹ передруковували в Росії, і вони суттєво впливали на світогляд чиновницьких кіл. Отже, на середину XIX ст. було підготоване теоретичне підґрунтя для фінансових реформ. Російська фінансова система мала бути пристосована до європейських норм, інакше уникнути економічної ізоляції країни було б неможливо.

Зрештою, 18 лютого 1859 р. Олександр II затвердив поданий Вищою контрольною комісією проект модернізації бюджетної справи, касового устрою та державного фінансового контролю, у тому числі, й попереднього фінансового контролю. Отже, реформи, що увійшли в історію під спрощеною назвою «фінансова реформа», запропонованою радянськими істориками, насправді, являли собою низку складних взаємопов'язаних заходів, які дозволяли модернізувати фінансову систему країни та пристосувати її до потреб часу. Закон від 22 травня 1862 р. отримав подвійну назву «Положення про державний бюджет», яке відповідало вимогам європейських стандартів та «Правил укладання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету, фінансових кошторисів міністерств та головних управлінь»¹². «Правила» чітко відобразили офіційну російську фінансову термінологію та особливості конкретного історичного етапу розвитку фінансової системи Росії. Названі три реформи дали поштовх реформам — податковій, скасуванню винних відкупів та грошовій й упродовж другої половини XIX ст. докорінно змінили фінансову систему країни.

Також В.О. Татарінов вважав, що бюджетна реформа не буде успішною без запровадження системи попереднього фінансового контролю. Проте чиновники відмовили Олександра II від реформи попереднього контролю й запропонували обмежитися документальною ревізією. Отже, ця реформа виявилася однобічною, видозміненою та недосконалою. На це гостро відреагувала редакція «Вестника Европы», зазначивши, що «недосконалість системи Державного контролю пов'язана не лише з матеріальними втратами держави, а й з її безпекою»¹³. Однак урядовці не дослухалися до позиції редакторів журналу. Аналізуючи систему державного фінансового контролю за сто років М. Крем'яновський¹⁴ вказав на значний опір реформі з боку можновладців. Проблеми, що існували у галузі фінансового контролю протягом 1880-их рр., висвітлювали В. Сакович¹⁵ та Ф. Єзерський¹⁶, зазначивши, що недосконалість способів попереднього конт-

ролю призводила до розкрадання коштів із бюджету. Незавершеність цієї реформи обумовила формування поглядів урядовців на доцільність існування у Росії спецбюджету (надзвичайного бюджету), вигідного всім причетним до розпорядження державними коштами. Так як зі спецбюджету погашали позапланові фінансові борги різних відомств, чиновники були зацікавлені в його існуванні. Запобігти цьому було неможливо враховуючи те, що бюджетна реформа не була доведена до кінця¹⁷. Історіографія свідчить, що принцип єдності бюджету порушувався й після проведеної реформи, оскільки деякі установи зберігали власні бюджети. Існування надзвичайного (спец) бюджету і покриття з нього державного дефіциту були негативно оцінені економістами¹⁸, однак можновладці не переглянули своїх позицій.

Єдність бюджету вимагала єдності касового устрою. З огляду на те, що у бюджет включили всі державні доходи й витрати, а на Міністерство фінансів поклали обов'язок задовольняти фінансові потреби держави, виникла необхідність зосередити у руках Міністерства фінансів усі надходження і здійснення всіх платежів. Реформа (22 травня 1862 р.) була запроваджена 1864 р., спочатку як експеримент у Петербурзі, а протягом 1866–1868 рр. по всій державі. Позитивно оцінили реформу фінансисти М. Рабинович¹⁹, Я. Печерін²⁰, К. Головін²¹. Ця реформа найменше висвітлена в історіографії. Спеціальних праць, що розкривали б її зміст та значення, обмаль.

Важливою складовою фінансових перетворень 1860-их рр. стала реформа скасування винних відкупів. Тогочасні фінансисти виокремлювали її з-поміж решти. Із 1 січня 1863 р. російський уряд запровадив складний за структурою й термінологією закон, що містив 279 статей. Уперше законопроект було опубліковано 4 липня 1861 р. під назвою «Положение о питейном сборе». Історіографія цієї проблеми представлена незначною кількістю монографій, спогадами державних діячів і студіями, присвяченими окремим учасникам подій. Зміст публікацій П.П. Семенова²² та праць присвячених постаті К.К. Грота²³ переконує у тому, що на початок 1860 р. склалася міцна коаліція з впливових осіб (Великий князь Костянтин Миколайович, генерал Я.І. Ростовцев, К.К. Грот, та А.П. Зabloцький-Десятовський), вкрай негативно налаштованих до існуючої системи винних відкупів. Вони зуміли переконати царя, що реформа не спричинить зменшення бюджетних доходів. Опір реформі з боку відкупщиків був цілком прогнозованим. Його висвітлили тогочасні публіцисти, надрукувавши пропозицію відкупщиків, згідно якої, за відстрочку реформи вони «зобов'язувалися збудувати залізницю довжиною в 2800 верст»²⁴. Міністр фінансів М.Х. Рейтерн відмовив царя від схвалення цієї пропозиції. Висвітлюючи наслідки реформи, М.М. Фрідман²⁵ та П.В. Березін²⁶ наголошували, що вона посилила фінансову стабільність держави, вивільнила кошти для капіталовкладень: у розвиток культури, мистецтва, придбання у державну власність колекцій творів мистецтва тощо. Як вказували дослідники, тогочасні капітали вивели з інертної та корумпованої галузі виробництва спиртних напоїв, що сприяло розвитку економіки загалом.

У другій половині XIX ст. виникла нагальна потреба узгодити зі світовими стандартами систему оподаткування Російської імперії. Реформа податкової

системи була вкрай необхідною з причини широкого залучення Росією іноземних інвестицій і появи спільних з іноземцями підприємств.

На межі 1860–1870 рр. фінансисти і власники заводів поставили питання про скасування подушного податку та запровадження податку на прибуток²⁷. Їх підтримала Комісія з перегляду податків та зборів²⁸. Значний крок у розробці можливих варіантів модернізації податкової системи було здійснено з уведенням теоретичного курсу фінансового права до навчальних програм юридичних факультетів трьох на той час провідних університетів: Московського, Петербурзького та Казанського. Формування російської фінансової школи наприкінці XIX — на початку XX ст. зумовлювалося практичною потребою в наукових дослідженнях. Якщо під час проведення попередніх фінансових реформ до думки науковців чиновники не дослухалися, то під час розробки податкової їхні рекомендації було враховано. Успішне економічне майбутнє країни професори І.Х. Озеров, В.О. Лебєдев та академік І.І. Янжул вбачали у введенні податку на прибуток, а зразковою вважали податкову систему Німеччини²⁹.

Позитивні зрушення у системі оподаткування настали протягом 1880–их років. Отже, 20-річна боротьба вчених за запровадження податків на прибутки завершилася перемогою. Українські історики П. Кованько³⁰ і Д. Сіромаха³¹, значні економічні успіхи країни в останній чверті XIX ст. пов'язували зі зменшенням викупних платежів, вдалою податковою реформою, розширенням компетенції податківців тощо. Праць історичного змісту в ту добу було написано мало, здебільшого вони мають описовий характер. Переважно глибокі оцінки фінансовим перетворенням давали фахівці.

Загальновідомим є факт, що через проведені контрреформи історики епохи Олександра III окреслили як період «реакції». Проте історіографія не дозволяє визначити контрреформи фінансової системи. Тільки окремі студії того періоду вказують, що вплив консервативно налаштованих чиновників на процеси модернізації фінансової системи країни збільшився³². Економісти цю епоху характеризували позитивно й зазначали, що «зрушення саме у фінансовій сфері варто вважати прогресивними»³³.

Значну увагу тогочасні науковці приділили висвітленню грошової реформи, розпочатої 1862–1863 рр. міністром фінансів М.Х. Рейтерном. У ті роки вона завершилася крахом через непродуманість фінансової політики й відсутність професіоналізму чиновництва³⁴. У 1870-их роках золотий монометалізм було запроваджено багатьма країнами: Швецією, Францією, Італією, США. Росія лише у 1890-их рр. почала розв'язувати це питання. Зокрема К. Маркс, оцінюючи ситуацію напередодні реформи, зазначив, що «у Росії неминучість державного банкрутства стає очевидною, оскільки жодне виробництво не процвітає так, як фабрикація кредитних білетів (друк грошей)»³⁵. Урядовці усвідомлювали, що ця реформа не буде успішною без ліквідації дефіциту державного бюджету. Дефіцит вдалося подолати 1888 р. С.Ю. Вітте, проте історик М.І. Боголепов назвав таку фінансову ситуацію обманом, досягнутим шляхом фальсифікацій³⁶. Отже, грошову реформу розпочату М.Х. Рейтерном, вдалося провести через тридцять років, у 1895–1897 роках. Тож історіографія дозволяє виділити два

етапи її запровадження: 1) 1862–1863 рр.; 2) 1895–1898 рр. зі значною перервою між ними. На успішності реформи наполягали М. Кашкаров³⁷, В. Судейкін³⁸, автори ювілейного видання, присвяченого 50-річчю діяльності Державного банку³⁹. У газеті «Новое время» за підтримки редакції було надруковано таємний проект реформи, що передбачав часткову девальвацію карбованця на 1/3⁴⁰. Стаття дала поштовх публічній дискусії навколо реформи. Так, А. Гур'єв дібрав десятки аргументів на користь золотого монометалізму. Інтерес до реформи, як писав автор, був зумовлений «публічним оголошенням сутності реформи та дозволом з боку влади всебічно її обговорювати»⁴¹. Така його позиція суперечить поглядам редакторів незалежних видань, які вказували, що зміст реформи тримали в таємниці. Міністр фінансів С.Ю. Вітте (30 серпня 1892 — 16 серпня 1903 рр.) у спогадах писав: «У мене не було сумнівів у тому, що грошовий обіг, заснований на металі, є благо»⁴². Проте газета «Неделя» наголошувала, що суспільство не сприйняло реформу, ні купці, ні публіка не бажали приймати золото⁴³. Цей факт зафіксували податкові інспектори, редактори видань «Енисей»⁴⁴, «Кавказ»⁴⁵ та ін.

Історіографія також містить оцінки реформи з погляду різних соціальних верств. Власники великих промислових підприємств вважали значною перешкодою подальшому розвитку капіталізму нестабільний паперово-грошовий курс⁴⁶. Дрібна та середня буржуазія вимагала відновити попередню вартість карбованця, повного підкріплення паперових знаків золотом⁴⁷. Проте банкіри, в особі директора Міжнародного банку А. Ротштейна, висловилися за грошову реформу без поправок⁴⁸. Поміщики, як експортери хліба, були противниками міцної золотої валюти, оскільки мали значну заборгованість у цьому секторі й були зацікавлені в інфляції. У іноземному виданні «Економічний журнал» зазначалося, що для «російських дворян постійний випуск паперових грошей був золотими копальнями»⁴⁹. Отже, боротьба навколо реформи розгорнулася між прихильниками паперових грошей та золотого рубля. Західноєвропейська буржуазія цілком підтримала російську реформу, оскільки була зацікавлена у вивезенні за кордон стабільної валюти, якою Росія розраховувалася за борги⁵⁰.

Після обговорення реформи в Комітеті фінансів, згідно прийнятого Закону від 03.01.1897 р. «Про друк та випуск в обіг золотих карбованців», реформу почали втілювати в життя, внаслідок чого розпочалася девальвація⁵¹. Тогочасна історіографія не дала оцінки Указу «Про емісію кредитних білетів» 1897 р. та Закону 1898 р. «Про срібло», як складникам грошової реформи.

В офіційних виданнях «Ежегоднике Министерства финансов»⁵² та «Биржевых ведомостях»⁵³ результати грошової реформи дістали позитивну оцінку. На початку XX ст. газета «Речь» назвала міністра «професором білої та чорної магії»⁵⁴, а наслідки його політики редактори оцінили вкрай негативно. На відміну від акцизної чи податкової реформ, які науковці та широкий загал однотайно оцінили позитивно, грошова реформа отримала суперечливі оцінки залежно від соціального чи політичного статусу авторів.

Проаналізовані джерела дозволяють сформулювати такі висновки:

Історіографію фінансових реформ другої половини XIX — початку XX ст. представлено дослідженнями західноєвропейських та російських фахівців. Найчисленнішу групу становлять монографії економістів та фінансистів. Процес модернізації фінансової системи Російської імперії, який увійшов в історію під спрощеною назвою «фінансова реформа», насправді, являв собою низку складних, взаємопов'язаних заходів, а тому, на наш погляд, необхідно застосовувати дефініцію «фінансові реформи». До їхнього складу варто віднести: бюджетну, єдиної каси, державного фінансового контролю (разом з реформою попереднього контролю), акцизну (скасування винних відкупів), податкову і грошову. Якщо сучасні автори цілком обґрунтовано акцизну реформу відносять до податкових реформ, то дорадянські дослідники під податковою розуміли запровадження податку на прибуток. Початком реформ варто вважати 1859 р., а завершенням — умовно 1903 р. Відставка С.Ю. Вітте, революційні події, столипінські реформи зумовили інші підходи до питань фінансових перетворень країни.

Розробка фінансових реформ відбувалася на основі запозичення західноєвропейських ідей та досвіду в цій галузі. Російська фінансова наука початку XIX ст. ще не була здатна відповісти на виклики часу. Формування фінансової школи імперії відбулося в останній третині XIX — на початку XX ст. й значною мірою було обумовлене практичною потребою у наукових дослідженнях та супроводжувалося відкриттям фінансових кафедр у провідних університетах. Російські фахівці підтримали втілення окремих західноєвропейських ідей під час модернізації російської фінансової системи. Участь науковців у фінансових справах державного рівня спричинили появу низки наукових досліджень, в яких обґрунтовувалися ідеї про позитивний вплив великої промисловості та монополістичного капіталу на економіку Росії. Пропозиції вчених були використані у фінансовій політиці і вплинули на розробку податкової реформи. Українські дослідники дали схвальні оцінки вжитим різними урядами заходів щодо реформування фінансової системи країни, проте їхні праці мають переважно описовий характер. Історіографія цього періоду вказує на значний опір реформам з боку консервативно налаштованих чиновницьких кіл, внаслідок чого модернізація системи попереднього контролю, як складової реформи державного фінансового контролю, виявилася однобічною, видозміненою та недосконалою. Реформи єдності бюджету та державного фінансового контролю були нерозривно пов'язані між собою, проте єдності бюджету урядовці не змогли досягнути, що зумовило вкорінення системи надзвичайних бюджетів та збереження бюджетів окремих відомств. Під час скасування винних відкупів опір консервативних кіл вдалося здолати швидше, а наслідки реформи дістали в історіографії переважно позитивні оцінки. Найчисленнішою є історіографія податкової реформи. Її розробка тривала протягом 1860–1870 рр., а втілення відбувалося у 1880-их роках.

Історики епохи Олександра III окреслили як період «реакції» через проведені в різних галузях контрреформи, проте економісти позитивно оцінили процеси фінансової модернізації країни. В узагальнюючих працях початку XX ст. науковці зазначили, що реформи єдності бюджету, грошова (запро-

вадження золотого монометалізму) є незавершеними, а найуспішнішою варто вважати податкову реформу. Дослідники акцентували увагу на запровадженні золотого карбованця, цим процесом і визначали хронологічні рамки грошової реформи, тобто окреслювали її кількома роками. Отже, тогочасні фахівці окреслили реформу 1895–1897 рр. або ж 1898 р. Джерела економічного та історичного змісту свідчать, що науковці не ставили за мету чітко визначити хронологічні рамки реформ; однотайними вони були у тому, що їхнім початком необхідно вважати 1859 р. Ураховуючи проаналізовані праці, умовно можна виокремити два етапи проведення та висвітлення фінансових реформ в історіографії: 1) 1859 р. — кінець 1870-их рр. (розробка та проведення бюджетної реформи, єдності каси, попереднього та основного державного фінансового контролю обумовили численну історіографію з їхніми оцінками); 2) початок 1880-х рр. — 1903 р. (проведення податкової реформи, запровадження акцизів, грошової реформи та завершення реформи державного фінансового контролю).

Недостатньо висвітленою в історіографії залишилася діяльність органів Державного фінансового контролю, їхня модернізація та ін. Тогочасні дослідники залишили поза увагою значення для фінансової галузі Указу «Про емісію кредитних білетів» 1897 р. та Закону 1898 р. «Про срібло», як складових грошової реформи.

¹ *Погребинский А.П.* Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). — М.: Госфиниздат, 1954. — 260 с.

² *Рау К.Г.* Основные начала финансовой науки [Пер. В. Лебедева]. — СПб., 1832.

³ *Stein L.* Budget als Vorgang. — Berlin, 1854.

⁴ *Meyer R.* Principien der gerechten Besteuerung. — Berlin, 1884.

⁵ *Vocke W.* Die Abgaben, Auflagen u. Steuern von Standpunkte der Geschichte u. der Gerechtigkeit. — Berlin, 1887.

⁶ *Куломзин А.Н., Рейтерн В.Г.* М.Х. Рейтерн. Биографический очерк. — СПб., 1910. — С. 117.

⁷ Преобразование государственной отчетности. — Ч. III. — СПб, 1861. — С. 42.

⁸ Журнал департамента экономии Государственного совета от 24.11.1861 р.; Обзор бюджетного законодательства России за 1862–1890 годы. — СПб.: Изд-е государственной канцелярии, 1891.

⁹ *Безобразов В.П.* Государственные доходы. Теоретические и практические исследования. — СПб., 1868.; *Вессель Н.* Нормальный государственный бюджет. // Русский Вестник. — 1885. — № 1. — С. 38–45; *Czörnig A.* Budget, Staatsrechnung und Controle. — Berlin, 1880.; *Hock S.* Grundlinien der Kameralpraxis. — Tubingen, 1819.; *Gneist R.* Gesetz und Budget. — Berlin, 1879.

¹⁰ *M. le Mis d'Audiffret.* Systeme financier de la France. — Paris, 1870.

¹¹ *Merlin H.* Progression comparée es budgets de l'état sous le second empire. — Paris, 1869.

¹² Правила уложения, рассмотрения, утверждения, исполнения государственной росписи, финансовых смет министерств и главных управлений // Свод Законов Российской империи. — 2-е изд. — Т. 37. — СПб., 1865. — № 38309.

¹³ [редакційна стаття] // Вестник Европы. — январь. — 1889. — С. 386–387.

¹⁴ *Кремяновский М.М.* Государственный контроль в России за 100 лет. // Вестник Европы. — 1915. — № 7–8.

¹⁵ *Сакович В.А.* Государственный контроль в России, его история и современное устройство. — СПб. — Ч. 1. — 1896; Ч. 2. — 1897.

¹⁶ *Езерский Ф.В.* Нужды Государственного контроля. — М., 1905.

¹⁷ *Витте С.Ю.* Воспоминания. — Т. 1. — М., 1984 [передрук].

¹⁸ *Кауфман И.* Статистика государственных финансов России. // Статистический временник Российской империи. — Серия 3. — Вып. 15. — СПб., 1886.; *Сабуров П.* Материалы для истории русских финансов. — СПб., 1899. — [Приложение № 33].

¹⁹ *Рабинович М.* Реформа единства кассы и ее значение для государства. — СПб., 1887. — С. 17.

²⁰ *Печерин Я.И.* Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 г. — СПб., 1896. — С. 11.

²¹ *Головин К.* Наша финансовая политика и задачи будущего 1887–1898 [гг.]. — СПб., 1889.

²² *Семенов П.П.* Некролог К.К. Грота. // Русская старина. — 1898. — Т. 4.

²³ *Грот К.К.* государственный и общественный деятель: Материалы для его биографии и характеристики: [в 3 т.]. — Т. 1. — Петроград, 1915.

²⁴ [редакційна стаття] // Московские ведомости, 1862. — № 124–126.

²⁵ *Фридман М.* Винная монополия: [в 2 т.]. — Т. 2. — Петроград, 1916.

²⁶ *Березин П.* На службе злему делу. Хроника из жизни на винокуренных заводах. — М., 1900.

²⁷ *Унковский А.* О преобразованиях по части прямых налогов. // Современник. — СПб., 1863. — Т. ХСVI.; *Кошелев А.* О подушных податях. [Отдельный оттиск] // Беседа. — 1871. — Кн. 1. — 21 с.

²⁸ Труды комиссии, специально учрежденной для пересмотра податей и сборов. — Т. III. — Ч. II. — СПб., 1869. — С. 14.

²⁹ *Лебедев В.А.* Местные налоги. Опыт исследования теории и практики местного обложения. (На примере Англии, Франции и Пруссии): диссертация доктора наук. — СПб., 1886.; *Янжул И.* Основные начала финансовой науки: Учение о государственных расходах. — СПб., 1899; *Озеров И.* Финансовая реформа в России. Откуда у нас государство берет деньги и на что их расходует. — М., 1906.

³⁰ *Кованько П.* Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. — К., 1901. — 43 с.

³¹ *Сіромаха Д.* Про фінансову науку. — К., 1909. — 71 с.

³² *Смирнов Т.С.* Современное состояние наших финансов, причины упадка их и средства к улучшению нашего государственного хозяйства. [Записка]. М.Х. Бунге // Замечания министра финансов на записку тайного советника Смирнова. — СПб., 1886.

³³ *Локоть Т.В.* Бюджетная и податная политика России. — М.: Тип-я И.Д. Сытина, 1908. — С. 125.

³⁴ *Бржесский Н.* Государственные долги России. — СПб., 1884.

³⁵ *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — Т. XXVII. — Письмо Маркса Н. Даниельсону от 10/04 1879 г. — [Изд-е 2-е]. — М., 1951. — С. 87.

³⁶ *Боголепов М.И.* Государственное хозяйство (1892–1903). // История России в XIX веке. — Т. VIII. — М., 1982.

³⁷ *Кашкаров М.* Денежная реформа. — СПб., 1902.

³⁸ *Судейкин В.* Государственный банк, исследование его устройства, экономического и финансового значения. — СПб., 1891.

³⁹ Государственный банк. Краткий очерк деятельности за 1860–1910 годы. — СПб., 1910.

⁴⁰ [ред. стаття] // Новое время от 15.03.1896.

⁴¹ *Гурьев А.* Реформа денежного обращения. — Ч. 2. — Вып. 1. — СПб., 1896. — С. 165.

⁴² *Витте С.Ю.* Воспоминания. — Т. 1. — М., 1984. — С. 70. [передрук].

⁴³ Тормоза металлического обращения // Неделя от 23.07.1895; от 10.10.1895. [редакційні статті].

⁴⁴ [редакційна стаття] // Енисей. — 1896. — № 54.

⁴⁵ [редакційна стаття] // Кавказ. от 27.04.1897. — №. 109.

⁴⁶ *Кауфман И.И.* Кредит, банки и денежное обращение. — СПб., 1873. — С. 731; *Кауфман И.И.* Серебряный рубль в России. — СПб. — 1910. — С. 225.

⁴⁷ *Евреинов В.А.* Реформа денежного обращения. — СПб., 1896.

⁴⁸ *Ротштейн А.* О денежной реформе. // Петербургская газета. — 1896. — № 75.

⁴⁹ *Journal des economistes*, 1886. — №. 8. — P. 253.

⁵⁰ *Zeitschrift für Staats u. Volkswirtschaft* 1896. — № XXXV. — С. 26.

⁵¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание III. — Т. XVII. — СПб., 1900. [переизд. 1987].

⁵² Ежегодник Министерства финансов. — Вып. XXIX. — СПб., 1899.

⁵³ Русская золотая валюта [редакційна стаття] // Биржевые ведомости. — № 313 от 18.11.1897.

⁵⁴ [редакційна стаття] // Речь, 1907. — № 2.